

Жолчиев С.Т.

СОТ ЖАНА КЫРГЫЗДАРДЫН КЫЛМЫШ ЖАЗЫК КААДА УКУКТАРЫ

Жолчиев С.Т.

СУД И УГОЛОВНОЕ ПРАВО КЫРГЫЗОВ

S.T. Jolchiev

COURT AND CRIMINAL CUSTOMARY LAW OF KYRGYZ

УДК: 340.141

Кыргыздардын бий сотторунун ишмердүүлүгү бийлер сот адилеттигинин институту катары каада укуктук ченемдердин жүзөгө ашырылуусу жөнүндө каралган.

Негизги сөздөр: бийлер сотунун институту, каада укуктук ченемдер, эреже.

Рассмотрены вопросы деятельности кыргызского суда биев как института правосудия и определена его роль в совершенствовании норм обычного права кыргызов.

Ключевые слова: институт суда биев; нормы обычного права; эреже.

The article presents the Kyrgyz court of biys as an institute of justice and its role in perfection of the Kyrgyz conventional rules.

Key words: the court institute of biys; conventional rule; ereje

XIX кылымга чейин кыргыз элинде соттун милдеттерин бий, казылар алып барышып, көчмөн кыргыз жана башка улуттардын ортолорунда чыккан талаш-тартыштарды үрп-адат жана шарият укуктарынын негиздерин жетекчиликке алып карашкан. Бул тартип кыргыз элинин Россия падышачылыгынын курамына киргенге чейин колдонулуп келген.

Азыр биз Кыргыздар Россия падышачылыгынын курамына кошулганга чейинки бий сотторунун ишмердүүлүгүнө токтолсок. “Кыргыздардын бий соттору урмат сыйда болушкан, бийдин ою пикири кадыр барктуу мүнөздү алып жүргөн”.

“Кыргыздарда бий соттору өтө чоң ролду ойношкон, бир гана элдик институту катары эмес, коомдук-саясий көйгөйлөрдү жана ар кандай талаш тартыш маселелерин чечишкен”.¹

Демек ошол убакта бийлердин эч кандай юридикалык билими болгон эмес, бий соттору бардык сот иштерин када укуктарынын негизинде жүзөгө ашырышкан, бий ошол коомдо, урууда сыйлуу адам болгон, ал кезде Кыргыздарда таптык бөлүнүү болуп байлар жана кедейлер болушкан, ал эми так ошол бийлер булар бай адамдар болушкан, ал мезгилде коомдо бай адамдар бийлик жүргүзүп өздөрүнчө урууларга бөлүнүшкөн, ар бир уруунун башчысы бий болуп саналган. Дал эле ошол бийлер бир гана сот иштерин эмес административдик жана саясий иштерди дагы аткарган. Тактап айтканда, XIX кылымдын орто ченине чейин бийлер бийлик жүргүзүп келген.

“Бий сотторунун практикасы жана ошондой эле бий сотторунун съездинин эрежеси ар дайым укуктук када менен толукталып, өзгөрүп турган.”²

¹ Н.С.Турсунбаева Институт суда биев и его роль в совершенствовании норм обычного права кыргызов Вестник КРСУ. 2014. Том 14. № 6 стр 154.

² А. Кудельцева Уголовное обычное право казаков

“Кыргыздардын када укуктары ооз эки традицияда негизделген, ал муундан муунга өтүп келген”.³ “Кыргыздардын када укуктары эреже, уставды бийлер соту өздөрү жазуу түрүндө өткөрүп кол коюшуп кабыл алышкан. “Кыргыз соттору – бул элдик сот, мындай ойдо түшүнсөк болот, алардын чечимдери элдик юридикалык када укуктарына негизделген”.⁴

Ошол кезде бий сотторунун съездинин эрежеси болгон, бий соттору соттук иште эрежени колдонушкан б.а. эреже ошол мезгилде мыйзам катары колдонулган, бий сотторунун съездинде так ушул эреже кабыл алынган, бий сотторунун ишмердүүлүгү, бий сотторунун съезди жана эрежеси тез тезден жаңыланып турган.

Кыргыз эли Россия падышачылыгынын курамына киргенге чейин када укуктарын бекем кармашкан, Россиянын курамына кошулгандан кийин азыркы учурга чейин укуктары өз күчүн жоготкон.

XIX кылымдын орто чендеринде бийлер сот иштерин гана аткарышкан, ал эми калган бийлик манаптардын колуна өткөн. “XIX кылымдын экинчи жарымында XX кылымдын башында манаптар кыргыз коомунда жаңы тартиптерди, ыйман-ыбадаттарды киргизишип, кыргыз феодалдары ошону карманышкан. Манаптар чексиз бийликке ээ болуп, кол алдындагыларга каардуу мамиле жасашкан.”⁵

“Бийлер сотунун ишмердүүлүгү элдик эмес ал бир гана жогору тургандардын жеке кызыкчылыктарын коргогон. Алар адилеттүү да жоомарт дагы болушкан эмес. Бий соттору жабырлануучу менен айыпталуучунун иштерин караганда алардын доогерлигине эмес байлыгына карап чечим кабыл алышкан”.⁶

Демек бий соттору жабырлануучу даттанган жактын байлыгына, даражасына карап мамиле жасашкан б.а. даражасы бар жогору тургандардын даттанууларын канааттандырып, карапайым элдердин даттанууларын караган эмес. Эгерде жабырлануучу карапайым адам болуп күнөөлүү жогору турган даражалуу адам болсо анда бий соттору

Алма-ата 1995 г

³ Борубашов Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений кыргызов в составе Российского государства (1855–1917 гг.): историко-правовое исследование / Б.И. Борубашов. Бишкек, 2009. С. 96.

⁴ И. Козлов // Древний мир права казахов: материалы, документы и исследования. Алматы, 2005. Т. 6. С. 318.

⁵ Ж.К.Момбеков Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы Б. 2003.

⁶ Т.М.Култеев Уголовное обычное право казаков Алма-ата 1995 г.

өздөрүнүн чечимдерин даражалуу адамдын пайдасына чечип беришкен.

“Бийлердин мүнөзү мындай болгон алар сот иштерин жеке мамилелерге караган мыйзамга эмес бардыгы мына ушуга байланыштуу болгон”.⁷

Ал эми бий сотторунун сот ишиндеги ишмердүүлүгүнө токтолсок. “Талаш - тартыш бир уруунун ичинде болсо анда ошол уруунун бийи маселени чечкен. Татаалырак б.а. эки уруунун ортосунда талаш тартыш жаралса анда жабырлануучу күнөөлүү болгон жактын туугандарына кайрылган, алар жабырлануучунун даттануусун канааттандырбаса, ошол уруу башчысына кайрылган. Эгерде жабырлануучунун даттануусу канааттандырылбаса, анда жабырлануучу өзүнүн уруу башчысына кайрылган. Эгерде даттанылган иш маанилүү болсо уруу башчы өзүнүн жигиттери аркылуу ошол уруунун башчысы менен байланышкан. Бул жолу-гушууда башчы манап же анын уруусунун бийи ишти чечкен: жабырлануучунун ишин канааттандырууда сот өндүрүшүсүз же эки уруунун бийлер съезди өткөрүлгөн.”⁸

“Ошол кезде жарандык жана кылмыш жазык иштери туура эмес болгон, юристтер мына муну катуу айырмалашат, биздин кыргыздарда өнүгүүсү, мазмуну жана таризда ушундай кабыл алынган”,⁹

Мындан алып карасак ошол убакта юристтердин көз карашы боюнча жарандык жана кылмыш жазык сот иштери аралаш болуп, жарандык иштерге дагы оор жазалар колдонулуп элдердин кыжырын келтирген.

“Ишти козгоо мындайча жүзөгө ашырылган сотто далилдерди келтирүү доогердин жана анын туугандарынын, ишенимдүү адамдарынын милдети болгон. Сотто катышкан жактардын далилдерди келтирүүдөн тышкары күбөлүк көрсөткүчтөрү дагы болгон. Маселен, бий сотторунда жактардын өзүнүн доо арызы боюнча далилдерди келтирүүсү гана эмес ошол иш боюнча күбөлөрү дагы милдеттүү болгон. Соттук ишке катышышкан. Бий сотторунда айыпталуучунун күнөөлүүлүгүн же күнөөсүздүгүн, далилдерди жана күбөлөрдү келтирүүдөн тышкары кеңири кабыл алынган ант берүү орундалган. Бул абал абдан чоң бөлүгүн ээлген, качан гана түздөн-түз далилдер анык болбогондо.”¹⁰ Ант берүүгө карап чечим кабыл алынган.

Ал учурда ант берүү соттук иштин абдан маанилүү бөлүгүн камтыган. “Маида барат сот иштеринде эгерде жоопкердин күнөөлөнгөнө же акталганга эч кандай далилдери жок болсо анда бий соттору өзүнүн көз карашында жоопкерди же

доогерди өздөрүнүн сөздөрүн тастыктоо үчүн ант берүүнү сунуштаган”.¹¹

“Бий сотторунда адистештирилген аткаруучу орган болгон эмес. Чыгарган чечимдерди айылдагы тийиштүү адамдар же туугандары аткарган. Кээ бир учурларда доонун аткарылуусу кечиктирилсе, анда бийдин чыгарган чечимдеринин аткарылуусун талап кылып жоопкерге эмес, чечимди аткара турган тийиштүү адамга кайрылган.”¹²

Адилетсиз чыгарган чечимдерге даттануу бийлердин даражасын кемсинтүү болуп саналган, ошондуктан манаптар даттанууну кабыл алышкан эмес, даттанган жакка физикалык жаза колдонушкан Бийдин чыгарган чечимдерине нааразы болгон карапайымдар өздөрүнүн уруусунун манапына даттана алган эмес.

Маселен, бий сотторунун чечимдерине нааразы болгон тарап манаптарга даттанган, бирок манаптар карапайым элдердин даттанууларын караган эмес, алар даражасы жогору болгон жактардын алардын туугандарынын иштерин апелляциялык тартипте өздөрүнүн көз карашынын негизинде чечишкен. Ошентип Кыргыз коомунда манаптык жана бийлик башкаруу адилетсиз жүзөгө ашырылып, карапайым элдердин укуктары корголбой, алар көбүнчө бий сотторуна даттанышкан эмес. Анткени алардын сот иштерин бий соттору канааттандырган чечим чыгарышпаган.

Адабияттар:

1. Кожоналиев К.С. Суд и уголовное обычное право киргизов до октябрьской революции. Фрунзе, 1963 г
2. Заряжиский Г.С. Заметки о народном самоуправление у кара киргиз. Материал для статистика Туркестанского края Ежегодник вып. III.СПб.,1874, стр 362.
3. Туранов Д.Обычное право киргизов. Киргизское степная газета №43, 1990 г.
4. Ибрагимов И.И. Заметки о киргизском суде. Зап. ИРГО по отделения этнографии, т.VIII,II, с.234.
5. Култеев Т.М.Уголовное обычное право казаков Алма-Ата, 1995 г
7. Турсунбаева Н.С. Институт суда биев и его роль в совершенствовании норм обычного права киргизов. Вестник КРСУ. 2014. Том 14. № 6 стр 154.
6. Боруашов Б.И. Государственно-правовое регулирование общественных отношений киргизов в составе Российского государства (1855-1917 гг.): историко-правовое исследование / Б.И.Боруашов. Б., 2009. С. 96.
7. Козлов И. // Древний мир права казахов: материалы, документы и исследования. Алматы, 2005 г.
8. Момбеков Ж.К. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы Б. 2003.

⁷ Г.С.Заряжиский Заметки о народном самоуправление у кара киргиз. Материал для статистика Туркестанского края Ежегодник вып.III.СПб.,1874, стр 362.

⁸ И.И.Ибрагимов Заметки о киргизском суде . Зап. ИРГО по отделения этнографии, т.VIII,II,стр, 234.

⁹ Д.Туранов Обычное право киргизов Киргизское степная газета №43, 1990 г.

¹⁰ К.С.Кожоналиев Суд и уголовное обычное право киргизов до октябрьской революции Фрунзе 1963 г.

¹¹ Г.С.Заряжиский Заметки о народном самоуправление у кара киргиз. Материал для статистика Туркестанского края Ежегодник вып. III.СПб.,1874, с 362.

¹² К.С.Кожоналиев Суд и уголовное обычное право киргизов до октябрьской революции Фрунзе 1963 г.

Рецензент: к.ю.н., доцент М.Б. Татенова